№ 12 дәріс. Этнолингвистика және лингвокультурология түркітану парадигмасында

Дәрістің мақсаты: Түркі тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма аясында тіл, мәдениет және этностың өзара сабақтастығын саралау; түркі халықтарының әлемдік бейнесін (картина мира) лингвокультурологиялық және этнолингвистикалық тұрғыдан кешенді талдау.

1. Тіл, мәдениет және этнос үштігінің теориялық-методологиялық негіздері

- **Антропоцентристік парадигманың қалыптасуы:** XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында түркітануда тілді тек құрылымдық-семиотикалық жүйе ретінде емес, адам мен этнос мәдениетінің көрінісі ретінде зерттеуге басымдық берілді.
- **Этнолингвистика мен лингвокультурологияның жіктелісі:**
  - *Этнолингвистика* — этностың болмысын, салт-дәстүрін, тілдік санасы мен этногенезін тілдік фактілер арқылы зерттейді (В. В. Радлов, Н. А. Баскаков, Ә. Қайдар, Ж. Манкеева).
  - *Лингвокультурология* — тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығын, мәдени кодарды, концепттерді тілдік бірліктер аясында карастырады (В. Телия, В. Маслова, Н. Уәли).

2. Түркі тілдеріндегі концепттер, мифологемалар мен этнографизмдер

- **Концептосфера және лингвоконцептология:**
  - Түркі халықтарының рухани және заттық әлемін айшықтайтын базолық концепттер: *«Құт», «Атамекен / Ел», «Жан / Рух», «Ошақ», «Намыс», «Бақ»*.
  - Концепттің ішкі құрылымы: понятийный (ұғымдық), образный (бейнелік) және ценностный (бағалауыш-құндылық) компоненттер.
- **Мифологемалардың тілдік кодталуы:**
  - Түркілік мифологиялық сананың тілдегі іздері: *«Тәңір», «Умай», «Көк бөрі», «Жер-Су» (Йер-Суб), «Ағаш / Бәйтерек»*.
  - Көне түркі руна мәтіндеріндегі (Күлтегін, Тоныкөк) мифологиялық ұғымдардың қазіргі түркі тілдеріндегі семантикалық трансформациясы.
- **Этнографизмдер — этнос мәдениетінің айнасы:**
  - Заттық және рухани этнографизмдер (көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығы, дәстүрлі киім-кешек, тағам, салт-дәстүр лексикасы).
  - Этнографизмдердің безэквиваленттік лексика ретіндегі ұлттық-мәдени маркерлік сипаты.

3. Түркі әлем бейнесі (Языковая картина мира) және семантикалық кодтар

А. Семиотикалық кеңістік және бағыт-бағдар атаулары

- Түркілердің дәстүрлі кеңістікті игеруі: **Күнге табыну мен Шығыс векторлық жүйесі** (көне түркі жазбаларында Шығыс — алдыңғы жақ / *ілгері*, Батыс — артқы жақ / *құрығары*, Оңтүстік — оң жақ / *біруғіри*, Солтүстік — сол жақ / *йырығары*).
- Көшпеліліктің геокеңістіктік лексикаға тигізген әсері (*Өтекен, Атажурт, Өріс, Қоныс*).

Б. Сандар семантикасы (Нумерологиялық код)

- **3, 7, 9, 12, 40 сандарының сакралды мағынасы:**
  - *Үш* — үш әлем (Үстіңгі, Ортаңғы, Төменгі);
  - *Желі (Жеті)* — жеті ата, жеті қазына, жеті ғалам (ғарыштық тұтастық);
  - *Тоғыз* — максималды жетілу, жоғары сый-құрмет («тоғыз айып», «тоғыз табақ»);
  - *Қырық* — өтпелі кезеңдер мен шектілік («қырық күн», «қырық шілде»).

В. Түс атауларының символикасы (Хроматикалық код)

- Түркі халықтарындағы негізгі бес түстің космологиялық символикасы:
  - **Көк (Көк / Қөк):** Аспан, Тәңір, мәңгілік, шығыс, киелілік.

- **Қара:** Жер, оңтүстік, қуаттылық, қайсарлық, кейде белгісіздік/қайғы.
- **Ақ:** Тазалық, шындық, батыс, беделі жоғары (Ақ сүйек, Ақ орда).
- **Қызыл:** От, өмір, оңтүстік, мереке, жастық.
- **Сары:** Орталық, жер-су, толысу, кейде қайғы/дерт.

Семинар тапсырмалары мен ДОӨЖ (СӨЖ) бағыттары:

1. Көне түркі руна ескерткіштеріндегі түс сөздердің символикалық мағынасын саралау.
2. «Құт» концептісінің түркі тілдеріндегі (қазақ, татар, өзбек, қырғыз, түрік) этнолингвистикалық өрісіне салыстырмалы талдау жасау.
3. Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі сан идиомаларының лингвокультурологиялық қызметін анықтау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің этнолингвистикалық сөздігі.* — Алматы, 2011.
2. Манкеева Ж. *Қазақ тіліндегі этномәдени бірліктердің танымдық негіздері.* – Алматы, 2008.
3. Кононов А. Н. *Семантика цветообозначений в тюркских языках.* — М., 1978.
4. Жанпейісов Е. *Этнокультурная лексика казахского языка.* — Алма-Ата, 1989.